

КОНФЕРЕНЦІЇ, СИМПОЗИУМИ, КОЛОКВІУМИ

КОНСТИТУЦІЙНІ ЦІННОСТІ ТА ПРИНЦИПИ В РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ¹

Оксана ГРИЩУК

*доктор юридичних наук, професор,
суддя Конституційного Суду України*

Звернення до ідеї конституційних цінностей і стрибкоподібний етап переходу кількісних соціально-правових змін у якісні відбувається, як правило, у часи нелегких політичних випробувань, революцій або воєн. У сучасній конституційно-правовій доктрині доведено, що «жодна ліберально-демократична держава не здійснила всеосяжних конституційних змін поза контекстом якоїсь катаклізмичної ситуації, такої як революція, світова війна, розпад імперії, громадянська війна чи загроза неминучого розпаду»². Доведено, що «між конституціоналізмом і кризою існує чіткий і нерозривний зв'язок... в переважній більшості країн конституції приймалися, скасовувались чи зазнавали суттєвих змін саме за наявності в суспільстві екстремальних умов»³. Це підтверджує факт, що за останні 40 років понад 200 конституцій були прийняті в кризових умовах⁴.

Яскравим прикладом цього є етап буржуазних революцій, коли було запропоновано основні складові ліберальної концепції прав людини і вона поступово почала ставати частиною правових систем, починаючи від декларацій, поступово переміщуючись до конституційних текстів, наповнюючи закони і практику їх застосування. Ще яскравішим прикладом стала реакція світу на криваві події і злочини Другої світової війни, яку називають «революцією гідності», коли фактично було сформовано сучасну систему захисту основоположних людських прав.

В Україні ці процеси виявилися, зокрема, під час Революції Гідності 2014 року, коли громадянське суспільство засвідчило здатність до самоорганізації та вчи-

¹ Доповідь, представлена на IV засіданні Науково-консультативної ради Конституційного Суду України (25 жовтня 2022 року).

² Peter H. Russell, *Constitutional Odyssey: Can Canadians Become a Sovereign People?* University of Toronto Press, 2004. P. 106.

³ Водяніков О. Конституціоналізм в екстремальних умовах: установча і встановлена влада в кризові періоди. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 4. С. 10.

⁴ Roznai Y., Albert R. Introduction: Modern Pressures on Constitutionalism, in Richard Albert, Yaniv Roznai ed. *Constitutionalism Under Extreme Conditions Law, Emergency, Exception*. Cham: Springer, 2020. P. 1.

нення тиску на владу, відстоюючи свій європейський вибір і можливість будувати життя, керуючись європейськими цінностями. Цей світоглядний вибір Українського народу продовжився і розвинувся з початком російсько-української війни 2014 року, а особливо під час повномасштабного російського вторгнення 2022 року, коли фактично відбулося згуртування нації, а становлення громадянського суспільства висувало не лише розуміння людьми своїх прав, а й об'єднання для їх охорони та захисту, а отже, утвердження і захисту людської гідності.

Принагідно зазначимо, що в такий особливий спосіб «знялася» можлива суперечність або несумісність ліберальних цінностей, чільне місце серед яких посідає людська гідність, з ідеєю національної держави, що наглядно проілюстрував Френсіс Фукуяма в одній з останніх своїх робіт, справедливо зауваживши, що для лібералів важливо не відмовлятися від ідеї нації: «Україна чинила завзятий опір Росії саме тому, що її громадяни лояльні до ідеї незалежної, ліберально-демократичної України і не хочуть жити в корупційній диктатурі, нав'язаній ззовні. Своєю хоробрістю вони чітко дали зрозуміти, що громадяни готові померти за ліберальні ідеали, але лише тоді, коли ці ідеали впроваджуються у країні, яку вони можуть назвати своєю»⁵.

Досить очевидним є те, що в періоди кризи конституційний лад загалом та конституційні права і свободи зокрема стають досить уразливими. Кризи, екстремальні умови — це періоди «моральної паніки»⁶, адже в цей час зростає небезпека ухвалення ірраціональних рішень. Тому виникає нагальне практичне питання: що може конституційна демократія легітимно робити для свого захисту в часи надзвичайної ситуації чи кризи?⁷

Зазвичай конституційна демократія розглядається як обмеження демократії принципами політичної моралі, закріпленими в конституції (верховенство права, людські права, людська гідність). Конституційна демократія є балансувальним актом, за якого основні людські права та верховенство права застосовуються за рахунок демократії, а також відбувається зворотний процес. Це є виправданим, зважаючи на необхідність контролю над небажаними результатами демократії з метою правильного функціонування демократичного процесу⁸.

Юрген Габермас назвав чотири особливості конституційної демократії: особлива інтерпретація принципу народного суверенітету; своєю чергою, його прочитання дає принцип всебічного правового захисту осіб, який гарантується незалежною судовою владою; принципи, які вимагають, щоб адміністрація підпадала під дію закону та судового контролю (а також контролю над парламентом); принцип поділу держави і суспільства, який покликаний не допустити перетворення суспільної влади безпосередньо на адміністративну владу, тобто без попереднього проходження через шлюзи формування комунікативної влади.

⁵ Fukuyama F. A Country of Their Own. Liberalism Needs the Nation. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-04-01/francis-fukuyama-liberalism-country?fbclid=IwAR3deaKlqcsjXVHQgZQlbXKeN9dY7ixt7u9tST75CLhGZ_-hirAvtwot_14.

⁶ Cohen S. *Folks Devils and Moral Panics*. London and New York: Routledge. 2011.

⁷ Roznai Y., Albert R. Introduction: Modern Pressures on Constitutionalism, in Richard Albert, Yaniv Roznai ed. *Constitutionalism Under Extreme Conditions Law, Emergency, Exception*. Cham: Springer, 2020. P. 4.

⁸ *Between Facts and Norms*. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Jurgen Habermas, translated by William Rehg. Second printing, Massachusetts Institute of Technology, 1996. 631 p.

Соціальна практика ХХ століття, що стосувалася зародження і приходу до влади тоталітарних рухів, домінування на європейському континенті екстремістських режимів, зумовила необхідність напрацювання превентивних правових механізмів, які здатні були б захистити конституційну демократію від цих загроз. Один із таких механізмів запропонувала концепція «войовничої демократії», або «демократії, здатної захистити себе».

Вперше свого доктринального обґрунтування вказана концепція набула завдяки німецькому конституціоналісту Карлу Левенштайну. У своїй праці «Войовнича (*militant*) демократія та фундаментальні права», опублікованій у 1937 році, він закликав демократичні країни до самозахисту, охарактеризувавши цей захист так: «із вогнем потрібно боротися вогнем»⁹. Згодом її розвинув Джордж ван ден Берг, голландський теоретик у галузі конституційного права¹⁰.

Події Другої світової війни і подальші рішення Нюрнберзького процесу зумовили визнання на міжнародному рівні фактичної несумісності нацистської ідеології з демократичним і мирним співіснуванням держав, що стало поштовхом для конституціоналізації «войовничої демократії». Першими це здійснили постфашистська Італія в Конституції 1947 року та Німеччина, яка прагнула запобігти відновленню фашизму. Зокрема, в Основному законі ФРН 1949 року було зафіксовано, що «партії, які прагнуть, з огляду на свої цілі або дії їхніх прихильників, завдати шкоди основам вільного демократичного порядку або усунути його, або загрожують існуванню Федеративної Республіки Німеччина, є антиконституційними» (частина друга статті 21)¹¹.

Складники концепції войовничої демократії було певною мірою використано в США як політичний супротив комуністичній партії, а також в Австралії, зокрема у процесі законодавчої заборони комуністичної партії¹². Проте ця концепція виявилася частково або повністю несприйнятою конституційною практикою Австрії, Франції та Великої Британії¹³.

У сучасному розумінні концепція войовничої демократії спрямована на боротьбу із радикальними політичними партіями, проти зловживань демократією та як превентивний засіб проти тероризму. До основних елементів доктрини *militant democracy* прийнято включати: розпуск політичних партій у судовому порядку; конституційні засоби обмеження зловживання демократією, насамперед належну правову процедуру; конституційні обмеження окремих політичних прав — свободи асоціацій, зібрань, вираження поглядів;

⁹ Loewenstein K. *Militant Democracy and Fundamental Rights. Comparative constitutionalism: Cases and materials*. St. Paul: LEG, 2016. P. 1588.

¹⁰ Cliteur P. B., Rijpkema B. R. *The Foundations of Militant Democracy*. In M. G. Ellian A. (Ed.), *The State of Exception and Militant Democracy in a Time of Terror* (pp. 227–272). Dordrecht: Republic of Letters Publishing. 2012. P. 229. URL: <https://hdl.handle.net/1887/23053>.

¹¹ Конституційне право : підручник / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, О. М. Лисенко, А. А. Мелешевич ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 259–260.

¹² Tyulkina S. *Militant Democracy*. Doctoral Dissertation. Department of Legal Studies. Central European University, Budapest. URL: http://www.etd.ceu.hu/2012/tyulkina_svetlana.pdf.

¹³ A comparative analysis of «Defensive Democracy»: a cross-national assessment of formal-legal defensiveness in 8 advanced European democracies Submitted by Beimenbetov Serik to the University of Exeter as a thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Politics in December, 2014. URL: <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10871/17661/BeimenbetovS.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

лояльність державних службовців; люстрацію щодо державних і політичних діячів, щодо колишніх представників тоталітарних і авторитарних режимів у молодих конституційних демократіях¹⁴.

Як справедливо зазначено в юридичній науці, ідеальною умовою для функціонування демократії є мир, проте вже в повоєнному світі одразу після запровадження міжнародної системи безпеки й миру з'являються нові виклики, пов'язані з загрозами національній безпеці. Вони спонукали демократію до самозахисту, і це призвело до розширення можливих об'єктів обмежень за умов загроз національній безпеці, що простежується в статті 15 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року як можливість відступу держав від зобов'язань щодо гарантування основоположних прав людини у випадках війни або іншої суспільної небезпеки. «Войовнича демократія дозволяє обмежувати свободу слова, політичну участь і політичний плюралізм, не змінюючи ключових цінностей, що покладені в основу конституції, при цьому обмеження основоположних прав розглядалися як обґрунтований та необхідний захід, спрямований на захист демократичної системи»¹⁵.

Важливим аспектом застосування концепції войовничої демократії є питання, коли її необхідно застосовувати. Існує два підходи до його вирішення. Перший пропонує застосовувати тест «очевидної і нагальної загрози» («*clear and present danger*»), розроблений Верховним Судом США у справі *Brandenburg v. Ohio* (1969). Другий підхід викристалізувано практикою Європейського суду з прав людини і полягає в застосуванні тесту «очевидної і неминучої загрози» («*clear and imminent danger*»)¹⁶.

Як видається, в контексті саме такого підходу Конституційний Суд України дослідив легітимну мету й обґрунтував підставність законодавчого засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборони пропаганди їхньої символіки, вказавши, що з огляду на історію становлення Української незалежної держави, історичний контекст та загрози, що постали перед нею у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території, Україна має право обстоювати конституційні принципи, у тому числі й шляхом заборони пропаганди тоталітарних режимів і використання їхньої символіки. Також Конституційний Суд України зазначив, що пропаганда комуністичного режиму, який зухвало й цинічно заперечував цінність людського життя та людської гідності, становить реальну загрозу для сучасної незалежної української державності. виправдання комуністичного режиму та замовчування його злочинів створюють сприятливий ґрунт для мобілізації та об'єднання антиукраїнських сил, які прагнуть зруйнувати демократичний конституційний лад в Україні¹⁷.

¹⁴ Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ : Ваіте, 2020. С. 77.

¹⁵ Бориславська О. М. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 2. С. 9–10. URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2017/demokratiia-umovakh-viiny-zahroz-natsionalnii-bezpetsi>.

¹⁶ Бернацький Б. В. Формування української моделі заборони політичних партій у світлі міжнародних стандартів і практик : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2019. С. 51.

¹⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 16 липня 2019 року № 9-р/2019.

Наведені Конституційним Судом України обґрунтування засвідчують «очевидність і неминучість загрози», яку покладено в основу правообмежувальної діяльності, при цьому юридичні позиції Конституційного Суду України суголосні тим, що задекларовані Європейським судом з прав людини. Йдеться про: рішення у справі «Фогт проти Німеччини» (*Vogt v. Germany*) від 26 вересня 1995 року, яким вказано на прийнятність концепції «демократії, здатної захистити себе»; рішення у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини» [*Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey*] від 13 лютого 2003 року, яким визначено, що плюралізм і демократія ґрунтуються на компромісі, що вимагає певних поступок із боку осіб, які мають у деяких випадках сприймати обмеження певних наявних у них свобод для того, щоб забезпечити більшу стабільність країни в цілому; рішення у справі «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» (*United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*) від 30 січня 1998 року, яким позиціонується необхідність певної рівноваги між вимогами захисту демократичного суспільства і вимогами охорони прав особи. Саме тому щоразу, коли держава вважає за потрібне посылатися на принцип «демократії, здатної захистити себе», щоб виправдати втручання в права особи, вона має зважено оцінювати межі й наслідки передбачених заходів задля дотримання зазначеної рівноваги.

Відповідно, як зазначив у наведеному вище рішенні Конституційний Суд України, оцінка діяльності комуністичного режиму та нацистського режиму має здійснюватися з урахуванням системного характеру протиправних діянь, вчинених за їхнього панування, з огляду на сутність та масштаби політики державного терору, основу якої становило заперечення цінності людського життя та людської гідності.

Наступною ілюстрацією втілення концепції «демократії, здатної захистити себе» є Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності окремих положень Закону України «Про телебачення і радіомовлення», Закону України «Про кінематографію» від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021. Як зазначив Конституційний Суд України, державна політика у сферах національної безпеки й оборони спрямована на забезпечення насамперед воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної безпеки України. При цьому Україна має право захищати свою незалежність, свій державний суверенітет і свою територіальну цілісність шляхом здійснення таких системних заходів і застосування засобів, що є співмірними, допустимими і прийнятними з огляду на рівень небезпеки, загроз і викликів, що постали перед нею. Відповідно «в умовах застосування Російською Федерацією (її суб'єктами владних повноважень, посадовцями, а також її найманцями, журналістами, митцями тощо) різних засобів цілеспрямованого формування негативного образу України протидія державі-агресору здійснюється також в інформаційній сфері як складник національної безпеки української держави. Для протидії загрозам парламент застосовує систему нормативних засобів забезпечення інформаційної безпеки України»¹⁸.

Отже, на переконання Конституційного Суду України, особу, яка, зокрема, пропагувала насильство та закликала до повалення конституційного ладу в Україні,

¹⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів статті 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», статей 15, 15¹, 26 Закону України «Про кінематографію» від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021.

брала участь у діяльності незаконних збройних формувань та в бойових діях на території України у складі незаконних збройних формувань, висловлювала підтримку агресивної політики держави-окупанта та здійснювала пропаганду або інші дії, спрямовані на заперечення права Українського народу на власну державність, може бути включено до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці. При цьому Конституційний Суд України виснував, що обмеження, запроваджені Законом України «Про телебачення і радіомовлення», Законом України «Про кінематографію», є допустимими й прийнятними, не порушують прав на інформацію, свободу думки і слова та свободу творчості, не суперечать Конституції України, оспорювані приписи вказаних законів мають правомірну мету й спрямовані на захист інформаційної безпеки, державного суверенітету і територіальної цілісності України, на унеможливлення деструктивного інформаційно-пропагандистського впливу та тиску держави-окупанта на свідомість і підсвідомість громадян України за допомогою аудіовізуальних творів та засобів.

Аналогічні аргументи на користь досліджуваної концепції — демократії, здатної захистити себе, простежуються в актах Верховного Суду, який наголошує на її прийнятності за певних ситуацій, коли для стабільності демократичного конституційного ладу держава може здійснювати конкретні заходи з метою його захисту. Зокрема, йдеться про те, що держава, усвідомлюючи загрозу її існуванню, а також конституційному ладу, територіальній цілісності, має повноваження відстороняти від доступу до певних державних посад тих осіб, які можуть становити загрозу демократичній системі чи показали себе не гідними служити суспільству, а саме порушили присягу, дану народу як єдиному джерелу державної влади. Плюралізм і демократія, на переконання Верховного Суду, ґрунтуються на компромісі, що вимагає поступок із боку осіб, які мають у деяких випадках сприймати обмеження наявних у них свобод для того, щоби забезпечити більшу стабільність країни в цілому. При цьому демократична держава повинна мати вагомі причини для звільнення осіб, що обіймали посади високого рівня протягом попереднього недемократичного режиму, навіть якщо ці особи були призначені на відповідні посади на визначений у конституції строк. Завдяки такому звільненню обмежується ризик, що новий (демократичний) режим буде змінено, а це зміцнює довіру громадськості до нової влади та дозволяє суспільству отримати гарантії стабільності у збереженні надбань демократії та у просуванні демократичних цінностей¹⁹.

Таким чином, наведені висновки вітчизняної юрисдикційної практики зумовлені потребами забезпечення національної безпеки України та пошуку розумного балансу між дотриманням прав і свобод людини та громадянина й усуненням реальних викликів і загроз, що постають перед Україною як державою, що потерпає від агресивної державної політики росії. При цьому Україна обстоює свій державний суверенітет, використовуючи правові механізми, обґрунтовані у світовій юридичній доктрині та практиці в рамках концепції демократії, здатної захистити себе.

На вказаних прикладах можемо спостерігати процес захисту демократії в кризові періоди завдяки конституційним цінностям. Однак конституційна демократія — це завжди балансування між цінностями, тому можна відстежити

¹⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 січня 2021 року у справі № 800/162/14.

і зворотний зв'язок, що уможливлює збереження та утвердження конституційних цінностей у кризові часи завдяки можливостям демократії.

Такий зв'язок проглядається в юридичних позиціях, викладених у Рішенні Конституційного Суду України (Другий сенат) від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022, яким констатовано, що відповідні конституційні принципи є осердям конституційного ладу України, від захисту яких залежить його втілення загалом, зокрема й гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та громадянина, і яким наголошено на головній ролі Збройних Сил України та інших військових формувань в обороні України, що своєю мужньою боротьбою забезпечують ефективний захист Української держави та Українського народу від агресії Російської Федерації проти України, розпочатої 20 лютого 2014 року, яка набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 року²⁰.

За змістом статей 17, 65 Основного Закону України громадяни України, які захищають Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, виконують конституційно значущі функції, тож держава повинна надавати їм і членам їхніх сімей особливий статус та забезпечувати їх додатковими гарантіями соціального захисту відповідно до частини п'ятої статті 17 Конституції України як під час проходження служби, так і після її закінчення; щодо осіб, на яких покладено обов'язок захищати Україну, її незалежність і територіальну цілісність, та членів їхніх сімей частиною п'ятою статті 17 Конституції України встановлено особливий соціальний захист, який не обмежено умовами й рівнем, визначеними у статті 46 Основного Закону України. У цьому рішенні наголошено, що припис частини п'ятої статті 17 Конституції України потрібно розуміти як такий, що покладає на державу обов'язок забезпечувати також соціальний захист громадян України — ветеранів війни, зокрема осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, та членів сімей осіб, які захищали Вітчизну, її незалежність, суверенітет і територіальну цілісність²¹.

Конституційний Суд України також висловив низку юридичних позицій, які є значущими для втілення задекларованих цінностей, зокрема: «З урахуванням встановленого Конституцією України функціонального призначення Збройних Сил України, в умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації проти України законодавче регулювання порядку реалізації права на соціальний захист, гарантованого частиною першою статті 46 Конституції України, має здійснюватися у системному взаємозв'язку з вимогами щодо посиленого соціального захисту військовослужбовців у розумінні частини п'ятої статті 17 Основного Закону України»; «припис частини п'ятої статті 17 Конституції України чітко покладає на державу конституційний обов'язок щодо створення системи посиленої соціальної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей; виконання державою

²⁰ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців) від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022.

²¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII (справа про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей) від 18 грудня 2018 року № 12-р/2018.

конституційного обов'язку щодо забезпечення посиленого соціального захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних або резервістів покликане не тільки забезпечити соціальний захист кожного з них індивідуально, а й сприяти виконанню громадянами України обов'язку щодо захисту Вітчизни — України, її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності»; «заходи в сфері оборони держави мають бути своєчасними, послідовними та комплексними, оскільки від їх ефективного запровадження залежить стан обороноздатності України»²².

Розвиваючи зазначені юридичні позиції, Конституційний Суд України вважає, що зі змісту частин першої, другої, п'ятої статті 17 Конституції України у їх взаємозв'язку з частиною першою статті 46, частиною першою статті 65 Основного Закону України впливає конституційний обов'язок держави надати спеціальний юридичний статус громадянам України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, членам їхніх сімей, а також особам, що збройно захищають суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України під час агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у лютому 2014 року, із забезпеченням відповідно до цього статусу соціальних гарантій високого рівня²³.

Утвердження конституційних цінностей засобами відповідного державного (політичного) режиму, що, зрештою, «тестує» його на демократичність, відбувається і в площині захисту національної ідентичності нашого народу. Багатоміліардна історія українського державотворення і здійснене на її основі українською нацією, усім Українським народом право на самовизначення нерозривно пов'язані зі збереженням національної ідентичності, у тому числі і як частини європейської ідентичності.

Відповідно, Конституційний Суд України як одна з найдієвіших інституцій гарантування демократичних процедур принципово і чітко відреагував на виклики, які постали у зв'язку із захистом режиму функціонування української мови, визначивши її юридичний статус як державної, при цьому визнавши її засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності. Як інститут української державності, що поєднує юридичний і ціннісний складники, українська мова покликана виконувати інтегративну (соборницьку) функцію та забезпечувати єднання й монолітність українського суспільства різнорівнево. Українська мова як державна мова є важливим інструментом упорядкування діяльності всієї державної влади та місцевого самоврядування, їй належить вирішальна роль у забезпеченні політичної єдності держави та суспільної згуртованості суголосно одному з прагнень, що ними керувався конституцієдавець під час ухвалення Конституції України 28 червня 1996 року,

²² Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців) від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022.

²³ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Жиденка Володимира Вікторовича, Петренка Віктора Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668-VI (щодо соціальних гарантій для захисників і захисниць України) від 12 жовтня 2022 року № 7-р(II)/2022.

зокрема «підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України». Засвідчуючи усвідомлення високого рівня відповідальності в умовах зовнішніх загроз, Конституційний Суд України вказав на аксіологічну роль української мови як визначального чинника і головну ознаку ідентичності української нації, що впродовж багатьох віків проживає на своїй території та становить абсолютну більшість населення України, закладене в ній націєтвірне начало, що є базовим системотвірним складником української державності та її основою²⁴.

Взаємопов'язаним із питанням мови як складника національної ідентичності Конституційний Суд України розглядає і питання освіти. Таку позицію Конституційний Суд України виклав у Рішенні від 16 липня 2019 року № 10-р/2019, визначаючи освіту основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави, а мету, за аналогією із законодавцем, — у всебічному розвитку людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формуванні цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, вихованні відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагаченні на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищенні освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору²⁵.

Аналіз рішень Конституційного Суду України під кутом зору захисту конституційних цінностей в умовах загроз національній безпеці України дозволяє виявити й інші аспекти реалізації цього правового феномену, що є стрижневою базовою категорією для функціонування усієї правової системи, а відтак підлягає особливій охороні.

Йдеться про Рішення Конституційного Суду України від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017, в якому утверджується ідея нормативності конституційних цінностей, зокрема наголошується, що будь-які положення Кримінального процесуального кодексу України повинні застосовуватися органами державної влади та їх посадовими особами з урахуванням конституційних норм, принципів і цінностей. У подальшій аргументації своєї позиції Конституційний Суд України покликається і на принцип верховенства права, який, будучи одним із основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу, і на конституційне право людини на судовий захист, що є гарантією усіх прав і свобод людини та громадянина²⁶.

²⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021 року № 1-р/2021.

²⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 16 липня 2019 року № 10-р/2019.

²⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017.

Подібне позиціонування ролі конституційних цінностей, а отже — підсилення їх спрямовуючої нормативності, має місце в Рішенні Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018, у якому послідовно декларується головний обов'язок держави — утвердження і забезпечення прав і свобод людини (частина друга статті 3 Конституції України), з огляду на який держава повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, а й вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. Виконання такого обов'язку державою уможлиблюється, на думку Конституційного Суду України, якщо законодавець та інші органи публічної влади забезпечуватимуть ефективне правове регулювання, що відповідає конституційним нормам і принципам, та створюватимуть механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини. При цьому посиленої уваги законодавця потребують, як вважає Конституційний Суд України, особливо вразливі категорії осіб, до яких належать, зокрема, особи з психічними розладами²⁷. У зв'язку з цим законодавець має запровадити ефективні механізми реалізації та захисту прав, свобод та інтересів особи, визнаної судом недієздатною, у тому числі належного цій особі конституційного права на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів²⁸.

Висновки. Періоди кризи зумовлюють підвищену вразливість конституційного ладу та фундаментальних людських прав, у зв'язку з чим постає питання можливих легітимних заходів захисту конституційної демократії. Одним із найефективніших, як засвідчила юридична практика, визнано механізм, запропонований концепцією «войовничої демократії», або «демократії, здатної захистити себе». Таку концепцію було запроваджено для обґрунтування заборони політичних партій, програма яких спрямована на усунення демократії, проте згодом вона набула подальшого розвитку як превентивний засіб для запобігання тероризму та зловживаннями демократією.

Практично важливим аспектом концепції войовничої демократії є з'ясування критеріїв її застосування, з-поміж яких виокремлюють тест «очевидної і нагальної загрози» («*clear and present danger*»), розроблений Верховним Судом США, і тест «очевидної і неминучої загрози» («*clear and imminent danger*»), запроваджений Європейським судом з прав людини. Апробація останнього послугувала методологічною основою для вирішення Конституційним Судом України низки справ, пов'язаних із захистом стабільності демократичного конституційного ладу України, її незалежності, територіальної цілісності, зокрема коли йшлося

²⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016.

²⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018.

про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні, які заперечували цінність людського життя та людської гідності, становили реальну загрозу для української державності, та заборону їх символіки; про захист інформаційного простору як складника національної безпеки Української держави.

Такі приклади засвідчують процес захисту демократії в кризові періоди за допомогою конституційних цінностей. При цьому практика Конституційного Суду України є яскравим свідченням і зворотного зв'язку, що комплексно відображає сутність конституційної демократії: збереження та утвердження конституційних цінностей у періоди загроз національній безпеці держави завдяки можливостям демократії. Ілюстративними у цьому контексті є рішення Конституційного Суду України, що стосуються підвищення рівня соціального захисту військовослужбовців, посилення соціальних гарантій для захисників і захисниць України, збереження національної ідентичності та її основних складників (як-от мови, освіти), а також утвердження нормативності конституційних цінностей, їх високої регулятивної значущості у процесі забезпечення засадничих людських прав.

Наведене переконує, що конституційні цінності в кризових умовах становлять основу збереження демократії, і навпаки, їх захист у таких умовах уможливується сталими процедурами демократії, вартівником і реалізатором яких є Конституційний Суд України.